

CƏNUBİ AZƏRBAYCANDA MİLLİ ƏDƏBİ-İCTİMAİ DÜŞÜNCƏNİN İNKİŞAFINDA DOKTOR CAVAD HEYƏTİN ROLU

Nəzakət İsmayılova,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
Naxçıvan Dövlət Universitetinin,
Naxçıvan Müəllimlər İnstitutunun dosenti
email: nezaket.ismayilova@yahoo.com
<http://orcid.org/0009-0007-3730-6838>
telefon +994505148228

Xülasə

Cavad Heyət 1979-cu ildən “Varlıq” dərgisini İranda türk dilində çap etdirməklə XX əsrin ən böyük şücaətini etdi. Bu dərgi milyonların səsi, nəfəsi, gözünün işığı oldu. Qəlbində, ruhunda türk kimliyinin, türk varlığının, türk mentalitetinin genetik kodlarını cəm edən Cavad Heyət böyük bir dönəmin fenomenal bir şəxsiyyətinə çevirildi. O, əbədiyyətə qovuşsa da əməlləri davam edir.

“Varlıq” jurnalı nəşr olunmağa başlayanda onun uzun zaman yaşayacağına ümid edənlər az idi. Ona görə ki, İslam inqilabının ilk vaxtlarında bir çox qəzet və jurnal ili başa vurmamış qapanmışdı. Bunların yaşaya bilməməsinin səbəbləri müxtəlif idi. İllər boyu ana dilində təhsilin qadağan olunduğu bir ölkədə anadilli mətbuat oxucu auditoriyası yığa bilmirdi. Lakin “Varlıq” Azərbaycan ziyalıları tərəfindən sevinc və maraqla qarşılandığı kimi həm də ürəklərdə dərin iz saldı. Yalnız İranda deyil, xaricdə yaşayan azərbaycanlılar da jurnalı təbrik edir, ona abunə yazılır, yazılar göndərir, hər çür yardım etməyə hazır olduqlarını bildirirlər. Ustad Şəhriyar “Azadlıq quşu “Varlıq” şeirini yazaraq ona xeyir-dua verdi. “Varlıq” dərgisinin yaşarılığının əsas səbəbkarlarından biri də redaksiya heyəti, yəni dərginin ətrafına toplanmış mübariz və qeyrətli ziyalılar olmuşlar. Həmid Nitqi, Məhəmmədəli Fərzanə, professor Qulamhüseyn Bəydili, professor Həmid Məmmədzadə, Teymur Pirhaşimi, Əbdülkərim Mənzuri Xamineyi, Həsən Məcidzadə Savalan, Səməd Sərdarniya, Əziz Möhsüni, Kərim Məşrutəçi Sönməz, Əli Kəmalı, İsmayıl Hadi, Mirhidayət Hesari, Böyük Rəsulvənd, Məmmədrza Heyət, Dilbər İbrahimpur və başqaları “Varlıq”ın ağırlığını çiyinlərində daşmışlar.

Cavad Heyətin türkologiyaya aid kitablarını xüsusi qeyd etmək lazımdır: Azərbaycan dili və ədəbiyyatı ilə bağlı iki cilddən ibarət “Azərbaycan ədəbiyyat tarixinə baxış” (1980-1990), “Moğayesət-ül-lüğətəyn” (“İki lüğətin müqayisəsi”) (1984), “Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı” (1988), “Türklərin tarix və mədəniyyətinə bir baxış” (1988), “Türk dili və ləhcələrinin tarixi” (1986), “Ədəbiyyatşünaslıq” (1996), “İran türklərinin inkişaf tarixi” (fars dilində), “XX əsrdə Güney Azərbaycan türklərinin dil və ədəbiyyatı”. Bu irihəcmli, monumental elmi əsərləri ilə o, İranda türkologiyanın təməlini qoymuş, bu sahədəki boşluğu doldura bilmişdir. Doktor Cavad Heyət türksoylu xalqların mənəvi mədəniyyətini dərinləndirən, xüsusilə də Azərbaycan dili, ədəbiyyatı, mədəniyyəti və tarixinin öyrənilməsinə böyük əmək sərf etmişdir.

Açar sözlər: Cavad Heyət, “Varlıq” dərgisi, İran, Azərbaycan, kitab.

THE ROLE OF DR. JAVAD HEYAT IN THE DEVELOPMENT OF NATIONAL LITERARY AND SOCIAL THOUGHT IN SOUTHERN AZERBAIJAN

Nezaket Ismayilova,

PhD in Philology,

Associate Professor at Nakhchivan State University and

Nakhchivan Teachers' Institute

email: nezaket.ismayilova@yahoo.com

<http://orcid.org/0009-0007-3730-6838>

Phone: +994505148228

Summary

By publishing the magazine “Varlıq” in the Turkish language in Iran starting from 1979, Javad Heyat performed one of the greatest acts of courage of the 20th century. This magazine became the voice, breath, and light in the eyes of millions. Carrying in his heart and soul the genetic codes of Turkic identity, existence, and mentality, Javad Heyat became a phenomenal figure of an entire era. Though he has passed into eternity, his legacy lives on.

When the “Varlıq” magazine first began publication, few believed it would survive for long. This was because, in the early days of the revolution, many newspapers and magazines were shut down before even completing a year. The reasons for their closure varied, but a major factor was that, in a country where education in the mother tongue had been banned for years, mother-tongue media struggled to gather a readership. However, “Varlıq” was warmly welcomed and celebrated by the Azerbaijani intellectuals, leaving a deep impression on their hearts. Not only within Iran, but also among Azerbaijanis living abroad, the magazine received support - through congratulatory messages, subscriptions, article submissions and offers of assistance. The great poet Ustad Shahriyar even wrote the poem “The Bird of Freedom – Varlıq” to bless and support the magazine. A major reason for the endurance and success of “Varlıq” was its editorial team - a group of determined and devoted intellectuals who gathered around the publication. Among them were: Hamid Nitqi, Mohammad Ali Farzaneh, Professor Gholamhossein Beydili, Professor Hamid Mammadzadeh, Teymur Pirhashimi, Abdulkarim Manzuri Khamenei, Hasan Majidzadeh Savalan, Samed Sardarniya, Aziz Mohsuni, Karim Mashrutachi Sonmez, Ali Kamali, Ismail Hadi, Mirhidayat Hesari, Boyuk Rasulvand, Mammadreza Heyat, Dilbar Ibrahimpur and others. These individuals carried the weight of “Varlıq” on their shoulders, ensuring its survival and impact.

Dr. Javad Heyat's contributions to Turkology deserve special recognition, particularly his scholarly works related to Azerbaijani language and literature. Among his most notable publications are: “A Survey of the History of Azerbaijani Literature” (two volumes, 1980-1990), “Muqayisət-ül-Lügəteyn” (Comparative Dictionary) (1984), “Azerbaijani Oral Folk Literature” (1988), “A Glimpse into the History and Culture of the Turks” (1988), “History of the Turkic Language and Its Dialects” (1986), “Literary Criticism” (1996), “The Development History of Iranian Turks” (in Persian), “The Language and Literature of Southern Azerbaijan Turks in the 20th Century”. With these extensive and monumental scholarly works, he laid the foundation of Turkology in Iran, successfully filling a significant gap in the field. Dr. Javad Heyat deeply studied the spiritual and cultural heritage of Turkic peoples and dedicated great effort to the study of the Azerbaijani language, literature, culture, and history.

Keywords: Javad Heyat, “Varlıq” magazine, Iran, Azerbaijan, book.

РОЛЬ ДОКТОРА ДЖАВАДА ХЕЙЯТА В РАЗВИТИИ НАЦИОНАЛЬНОЙ ЛИТЕРАТУРНО-ОБЩЕСТВЕННОЙ МЫСЛИ В ЮЖНОМ АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Назакят Исмаилова,

кандидат филологических наук,
доцент Нахчыванского государственного университета,
Нахчыванского института учителей
email: nezaket.ismayilova@yahoo.com
<http://orcid.org/0009-0007-3730-6838>
телефон +994505148228

Аннотация

Издание Джавадом Хейятом журнала “Варлыг” («Существование») в 1979 году на турецком языке в Иране стало одним из значимых начинаний XX века. Этот журнал превратился в голос, душу, дыхание и свет в глазах миллионов людей. Джавад Хейят, сохранивший в сердце турецкую идентичность, бытие и духовные коды тюркского менталитета, стал феноменальной личностью своей эпохи. Даже после его ухода из жизни его идеи и дела продолжают существовать. В начале издания мало кто верил в долгую жизнь журнала. В Иране многие газеты и журналы закрывались и причины их недолговечности были различны: запрет на обучение на родном языке, отсутствие аудитории на тюркском. Тем не менее «Варлыг» с радостью и интересом был воспринят азербайджанской интеллигенцией, став любимым журналом не только в Иране, но и за его пределами. Азербайджанцы читали его, подписывались, публиковали статьи и оказывали всяческую поддержку. Великий поэт Шахрияр благословляя журнал посвятил ему стихотворение “Птица свободы “Варлыг”. Одной из главных причин устойчивости издания стала его редакция – интеллигенты, объединившиеся ради общей цели: Мехди Нитки, Мохаммедали Фарзана, профессор Куламхусейн Байдили, профессор Хамид Мамедзаде, Теймур Пирхашими, Абдулкерим Манзури Хамнеи, Хасан Маджидзада Савалан, Самед Сардарния, Озиз Мохшини, Карим Мешрути Сёнмез, Али Камали, Исмаил Хади, Мирхидоят Хесари, Бююк Расулванд, Маммадраза Хейят, Дильбар Ибрахимпур и другие – все они внесли значительный вклад в деятельность журнала.

Особо место занимают книги Джавада Хейята по тюркологии: “Взгляд на историю азербайджанской литературы” (1980-1990, в двух томах), “Могайесат-ул-лугатейн” (Сравнительный словарь, 1984), “Азербайджанское устное народное творчество” (1988), “Взгляд на историю и культуру тюрков” (1988), “История тюркского языка и диалектов” (1986), “Литературоведение” (1996), “История развития иранских тюрков” (на фарсидском языке), “Язык и литература тюрков Южного Азербайджана в XX веке”. Эти фундаментальные труды заложили основу тюркологических исследований в Иране и восполнили существовавший в этой области пробел. Доктор Джавад Хейят, глубоко изучив культурное наследие тюркских народов, внес огромный вклад в развитие и популяризацию азербайджанского языка, литературы, культуры и истории.

Ключевые слова: Джавад Хейят, журнал “Варлыг”, Иран, Азербайджан, книга

GİRİŞ

*“Varlıq” ədəbi məktəbinin
nümayəndələri və inkişaf yolu*

“Varlıq” jurnalı İran İslam Respublikasında Azərbaycan dilində nəşr olunan ən uzun ömürlü və davamlı elmi-ədəbi dərgidir. “Varlıq” jurnalı yeni nəşrinə başlayanda bir hissəsi fars dilində, digər hissəsi Azərbaycan dilində idi. Az müddət keçdikdən sonra əsasən Azərbaycan türkcəsində fəaliyyətini davam etdirdi. Jurnalın nəşrinə yaxından köməklik edən əməkdaşlardan ustad doktor Həmid Nitqi uzun illər jurnalın baş məqaləsini yazmışdır. O, tanınmış türkoloq, ensiklopedik zəka sahibi olmaqla yanaşı, həm də gözəl şair olmuşdur. “Varlıq” dərgisinin müasir orfoqrafiyasının və qrammatikasının işlənilib hazırlanmasında onun xidmətləri misilsiz olmuşdur. Onun “İmla qaydaları” adlı bir risaləsi də “Varlıq” dərgisinin əlavəsi kimi çap olunmuşdur. Məhəmmədəli Fərzanə “Varlıq” jurnalın ilk sayından 2006-cı ilədək fədakarlıqla çalışmışdır. O, 50 ildən artıq bir müddətdə ana dili və ədəbiyyatımızın inkişafı sahəsində yorulmadan xidmət göstərmişdir. Jurnalın nəşrə başladığı gündən orada külüng çalanlardan biri də gözəl şairimiz Həsən Məcidzadə Savalan olmuşdur. O, dilimizin və mədəniyyətimizin inkişafı yolunda öz bilik və bacarığını heç vaxt əsirgəməmişdir. Jurnalın bir çox cari məsələlərinin həllində onun rolu böyükdür. (İsmayılova N, 2010, s.5) Əbdülkərim Mənzuri Xamineyi, Səməd Sərdarniya və Teymur Pirhaşimi də ilk gündən Cavad Heyətin fədakar həmkarlarından və “Varlıq” dərgisinin yazarlarından olmuşlar. Ə.Mənzuri on iki il ərzində dərginin materiallarını təmənnasız olaraq makinada yığmış, faydalı elmi-ədəbi məqalələri kiril əlifbasından ərəb əlifbasına köçürmüşdür. Eyni zamanda, özü də folklorumuzla bağlı qiymətli tədqiqatlar aparmışdır. Redaksiyaya gələn yazıların üzünün köçürülməsində və icra işlərində onun çox böyük xidmətləri olmuşdur.

Səməd Sərdarniya isə Azərbaycan tarixinə aid farsca yazdığı məqalələrində Azərbaycanın böyük şəxsiyyətləri haqqında qiymətli məlumatlar vermişdir. O, həm də “Varlıq” dərgisinin səlahiyyətli nümayəndəsi kimi dərginin

saylarının Təbrizdə yayılması işini təmənnasız olaraq boynuna götürmüşdür. “Varlıq” dərgisinin işıq üzü görməsindən bir neçə ay sonra professor Qulamhüseyn Beqdeli, bir neçə il sonra isə professor Həmid Məmmədzadə onunla yol yoldaşlığı etməyə başlamışdır. Azərbaycanın bu iki görkəmli ədəbiyyatşünas-alimi Bakıda ali məktəb qurtarmış, professor elmi adı almışlar. Onların Azərbaycan ədəbiyyatı sahəsindəki zəngin bilikləri sayəsində yazdıqları qiymətli məqalələr “Varlıq” dərgisinin məzmun cəhətdən xeyli zənginləşdirmişdir. Professor Beqdelinin köməyi ilə “Varlıq” dərgisinə yol tapmış Savəli Əli Kəmalilə ilk günlərdən özünü istedadlı yazıçı və tədqiqatçı kimi göstərmişdir. Əli Kəmalinin tədqiqatları nəticəsində üzə çıxarılmış Telimxan adlı şairin əsərlərindən dərgidə bir sıra nümunələr verilmişdir. O, başqa elmi-tədqiqi məqalələri ilə də jurnalın maraqlı və oxunaqlı çıxmasına yardım göstərmişdir. Əziz Möhsüni poliqlot şair və istedadlı yazıçı kimi dərginin fəaliyyətində iştirak etmişdir. O, gözəl şeirləri ilə bərabər, həm də istedadlı araşdırıcı kimi “Yeni çıxan kitablar” rubrikasının aparıcılarından biri olmuşdur. (İsmayılova N, 2010,s.7)

İsmayıl Hadi də bir neçə ildir ki, müxtəlif sahələrdə-ədəbiyyata, politologiyaya, ilahiyyata, hüquqa aid elmi-tədqiqi məqalələri ilə “Varlıq” jurnalının elmi cəhətdən rəngarəng çıxmasına yardım göstərir. Kərim Məşrutəci Sönməz jurnalın daimi müəllifi olan şairlərdəndir. Böyük Rəsulvənd isə son illərdə “Varlıq” cərgələrinə qoşulan yazıçılardandır. Bu sıraya Mir Hidayət Hesarini də aid etmək lazımdır. “Varlıq”ın yolunda fədakarlıqla çalışan bu ziyalılar doktor Cavad Heyətin rəhbərliyi altında birləşib, çətin, ağır, lakin şərəfli bir missiyanı həyata keçirmişlər.

“Varlıq” dərgisində dərc olunan poeziya nümunələri, o cümlədən Sönməzin, Savalanın, Sahirin gözəl şeirləri oxucuların rəğbətini qazanmışdır. Fərzanənin məqalələri, ana dilinin inkişafı uğrunda səy və mübarizələrin acılı-şirinli xatirələri, Gəncəli Səbahinin hekayələri və ədəbi-tənqidi məqalələri, klassik ədəbiyyatdan seçilmiş nümunələr elə ilk saylarından jur-

nalın nüfuzunun artmasına, oxucu auditoriyasının genişlənməsinə səbəb oldu.

“Varlıq”ın redaksiya heyəti, ilk növbədə, ana dilinin imlası qayğısına qalırdı. Bilindiyi kimi, ərəb əlifbasını işlədən türk xalqları dillərindəki ləhcə fərqlərinə görə müxtəlif orfoqrafiya qaydalarından istifadə edirdilər. Bundan əlavə, anadilli mətbuatın özündə də vahid yazı qayda-qanunu yox idi. Xüsusilə, saitlərin yazılmasındakı fərqliliklər daha aydın nəzərə çarpırdı. “Varlıq” bu problemin həlli üçün böyük səy göstərmiş və demək olar ki, uğurlu nəticələr əldə etmişdir. (İsmayılova N, 2010, s.8) Ənənəvi hərəkə və durğu işarələrindən faydalanmaqla sözlərin asan və düzgün oxunması yolunda bir sıra maneələri aradan qaldırılmaq mümkün olmuşdur.

Şahlıq rejimi dövründə türk dilinə (Azərbaycan türkcəsi) qarşı aparılan təbliğatın təsiri ilə belə bir yalnız təsəvvür yaradılmışdı ki, guya bu dilin qrammatikası yoxdur və bu dil yazı dili deyildir, küçə-bazar dilidir. Bu kimi düşməncəsinə uydurmaları aradan qaldırmaq, həm də oxucuları dilimizin zəngin fonetikasi, qrammatikası ilə tanış etmək üçün “Varlıq” jurnalında Azərbaycan türkcəsi qrammatikasının az qala minillik tarixə malik olması, Mahmud Kaşğarının “Divani lüğət it-türk”ündə onun parlaq nümunəsinin verilməsi yüksək elmi səviyyədə nümayiş etdirildi. Tarixi təhrif edilənlərə, saxtalaşdıranlara, böyük bir xalqın dilini və varlığını təhrif edilənlərə layiqli cavab verildi. Eyni zamanda, Azərbaycan türkcəsinin son dərcə harmonik, sıgallı, möhkəm və elmi qrammatikaya malik olduğunu göstərmək, eləcə də, o vaxta qədər bu sahədə ana dilində yazılı vəsait tapılmadığı üçün doktor Həmid Nitqinin çox böyük elmi qiyməti olan silsilə məqalələri dərc olunmağa başladı. Bu məqalələr İranda Azərbaycan türkcəsinin elmi cəhətdən öyrənilməsinə və sistemləşdirilməsinə çox böyük yardım etdi. Həmin məqalələri oxuyandan sonra sanki ana dilimizin gözəlliyi, şirinliyi, əzəməti çoxlarının gözləri qarşısında canlandı. Ana dilimizin üstünə atılmış böhtan və iftira ləkələri yuyulub təmizləndi. Onun əsilliyi, qüdrəti, tükənməz imkanları dostu da, düşməne də bəlli oldu.

Azərbaycan türkcəsi öz reabilitasiyasını tam halda o zaman ala bilirdi ki, o zəngin və

çoxəsrlik söz xəzinəsinə malik olduğunu sübuta yetirə bilsin. Bu şərəfli missiyanı jurnalın təsisçisi və dəyişməz rəhbəri doktor Cavad Heyət mifik qəhrəmanlar kimi öz üzərinə götürdü. Onun “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə bir baxış” silsilə məqalələri bu çətin vəzifənin öhdəsindən alınaçığı, üzuağ gəldi. Bu məqalələr türk xalqlarının zəngin müştərək şifahi ədəbiyyata malik olduğunu, yazılı ədəbiyyatların differensiasiyasından sonra hər bir türkdilli xalqın, o cümlədən, Azərbaycan türklərinin özlərinə məxsus ədəbiyyatı olmasını, onun Nəsimi, Qazi Bürhanəddin, Kişvəri, Xətai, Həbib, Füzuli, Qövs, Saib Təbrizi, Vaqif, Bahar Şirvani, Nəbati, Seyid Əzim Şirvani, Sabir, Şükühi, Ləli, Xazin, Sərraf və onlarca başqa nümayəndələrinin qısa tərcümeyi-hallarını və əsərlərindən nümunələr gətirməklə dilimizi, ədəbiyyatımızı, bir sözlə, milli varlığımızı inkar edənləri susdurdu, müasir gəncliyin milli qürur hissini coşdurdu. Şifahi ədəbiyyat da “Varlıq” dərgisinin ardıcıl araşdırdığı sahələrdən oldu. (İsmayılova N, 2009, s.25) Bu yolda doktor Cavad Heyət, Məhəmmədəli Fərzanə, Əbdülkərim Mənzurinin çalışmaları xüsusi qeyd edilməlidir. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı “Varlıq” dərgisində həm elmi cəhətdən araşdırılır, həm də onun toplanması və nəşr olunması qayğısına qalanların sayı günü-gündən çoxalır.

Göründüyü kimi, “Varlıq” jurnalı İran İslam Respublikasında türkcə-Azərbaycan dilində nəşr olunan ən uzun ömürlü və davamlı elmi-ədəbi dərgidir. Bu jurnal öz ətrafında Cənubi Azərbaycanın tanınmış yazıçı və şairlərini, elmi-ədəbi qüvvələrini birləşdirmişdir. “Varlıq” dərgisi həmçinin, cənubda ana dilini mükəmməl bilən yeni nəslin formalaşmasına təsir göstərmişdir. “Varlıq” dərgisinin yarandığı ictimai-siyasi tarixə və əməkdaşlarının həyat və yaradıcılıqlarına, onların fəaliyyətinə bu qısa baxış göstərir ki, ana dilli mətbuatın “Varlıq” jurnalınadək keçdiyi inkişaf yolu və “Varlıq” jurnalından sonra keçdiyi inkişaf yolunun ədəbi istiqaməti çox fərqlidir. Hələ də müntəzəm nəşr olunan “Varlıq” jurnalının ana dilinin və ədəbiyyatın inkişafındakı xidmətləri misilsizdir. “Varlıq” dərgisi o taylı bu taylı xalqımıza zəngin ədəbi-mədəni elmi xəzinə bəxş etmiş və bəxş etməkdədir.

Cavad Heyətin həyatı və qazandığı uğurlar

Cavad Heyət 1925-ci ildə Təbriz şəhərində dünyaya gəlmişdir. O, ibtidai, orta və litsey təhsilini Həmədan, Təbriz və Tehranda almışdır. 1941-ci ildə Tehranda litseyi əla qiymətlərlə bitirmiş, elə həmin il də Tehran Universitetinin tibb fakültəsinə daxil olmuşdur. Lakin ikinci kursu bitirəndən sonra atasının təkidilə bir qrup tələbə ilə İstanbula getmiş, təhsilini orada davam etdirmişdir. Atasını Mirzə Əli Heyət oğlu Cavadın sabahına böyük ümidlə baxmış və onu İstanbula bu sözlərlə göndərmişdir: “Mən çox istərdim ki, sən Bakıda təhsil alasan. Bu mümkün olmadığından Türkiyəyə göndərirəm ki, ana dilimizi, ədəbiyyatımızı, tariximizi də mükəmməl öyrənəsən. Bəlkə nə vaxtsa Bakıya da getmək qismət oldu”... Bu qismət baş tutdu, amma təəssüflər olsun ki, bunu Əli Heyət görə bilmədi.

C. Heyət 1946-cı ildə İstanbul Universitetinin tibb fakültəsini bitirərək, həkim kimi ixtisaslaşmış, elə həmin il II cərrahlik klinikasında praktik olaraq cərrahlik ixtisasına yiyələnmişdir. 1949-cu ildə ixtisasını artırmaq üçün Fransaya getmiş, Paris Universitetinin cərrahlik klinikasında üç il çalışaraq, ixtisasını tamamlamışdır. 1952-ci ildə artıq yüksək ixtisaslı cərrah kimi Tehrana qayıdan Cavad Heyət təcrübəsini gündən-günə artırmış, 1953-cü ildə Hidayət xəstəxanası və eyni zamanda, Ədliyyə xəstəxanasının cərrahlik klinikalarını quran Cavad Heyət 1954-cü ildən etibarən ümumi cərrahlik əməliyyatları ilə yanaşı ürək əməliyyatlarına başlamışdır. Əvvəlcə qapalı ürək əməliyyatı, 1956-cı ildə İranda ilk dəfə aorta qapağı darlığı əməliyyatı, 1961-ci ildə açıq ürək əməliyyatı aparmışdır. Tehranda ilk dəfə ürək qapaqlarını dəyişmək və ilk böyrəkköçürmə əməliyyatları da Cavad Heyətin adı ilə bağlıdır.

Doktor Cavad Heyət 1967-ci ildə ilk dəfə heyvanlar üzərində ürək və ağciyər əməliyyatlarını sınaqdan keçirir. 1968-ci ildə böyrəkköçürmə üzrə ilk uğurlu əməliyyatını həyata keçirmişdir. O, cərrahiyyə sahəsinin açılmamış sirlərinə aid dəyərli məqalələr yazmış, dərslilər hazırlamışdır. Bütün bu nailiyyətlərinə görə, o, 1963-cü ildə Beynəlxalq Cərrahlik Akademiyasının üzvü seçilmişdir. Qazandığı böyük müvəffəqiyyətlərə görə Cavad Heyət

1983-cü ildə dünyanın ən şöhrətli cərrahiyyə qurumu olan Paris Cərrahiyyə Akademiyasına üzv seçilmişdir. Beynəlxalq Cərrahiyyə Cəmiyyətinin İran təmsilçisi kimi cərrahiyyə konqreslərində iştirak etmişdir.

Doktor Cavad Heyət tibbə dair neçə-neçə sanballı kitab yazıb, cərrahiyyəyə aid üç cildlik dərslilər tərtib etmişdir. Görkəmli alimin “Tromboflebit və müalicəsi” monoqrafiyası, ikicildlik “Ümumi cərrahlik” və “Cərrahiyyə” kitabları tibb sahəsində yazılmış çox dəyərli dərslilərdir. (Nadir, s.12)

Cavad Heyət, həmçinin, 1964-cü ildən “Daneşe pezeşki”, “Tibb elmi” dərgisini nəşr etdirməyə başlamışdır. Tibbə aid ən son yeniliklər bu dərgi vasitəsi ilə yayımlanmışdır. Amma çox təəssüf ki, 12 il çap olunan bu jurnal 1976-cı ildə Məhəmməd Rza şahın sağlığının 50-ci ildönümü ilə bağlı məqalə yazmadığından bağlanmışdır.

Doktor Cavad Heyət 1988-ci ildən bəri Tehranın Azad İslam Universitetində müəllim kimi fəaliyyət göstərərək bu Universitetin cərrahlik kafedrasına rəhbərlik etmiş, cərrahliğin tədrisi və yeni istedadlı cərrahlar nəslinin yetişdirilməsi üçün bütün bilik və bacarığını sərf etmişdir.

Cavad Heyət elə bir ömür yaşayıb ki, o ömrün salnaməsini yaratmaq həm asandır, həm çətin, eyni zamanda çox məsuliyyətlidir. Bu, elə bir ömürdür ki, onda alim və ədib qələmi birləşib, yüksək mənəvi amallar uğrunda mübarizə aparılır, insanların, xalqın birliyinə xidmət edərək, öz dahi sələflərinin ənənəsini ləyaqətlə davam etdirməyə sərf olunub. Bu ömür yalnız bir xalqa, bir millətə aid olmayıb, bəşəriyyətə məxsusdur.

Cavad Heyətin elmi fəaliyyəti.

Cavad Heyət şəxsiyyətinə hansı yöndən, hansı prizmadan yanaşsan, onun yaradıcılığını hansı aspektdən araşdırsan, insanlığa başucalıq gətirən əməllərlə qarşılaşarsan. Əks halda, o, bir neçə sahədə paralel olaraq belə böyük uğurlar qazanmaz, şöhrət tapmazdı.

Fəxrlə qeyd etmək istəyirəm ki, Azərbaycan elmi mühitində, bütün ömrü boyu hey-rətəmiz və misilsiz işlərə imza atan Cavad Heyət haqqında, onun varlığı qədər sevdiyi “Var-

lıq” dərgisi haqqında ilk əsaslı söz demək, dissertasiya yazıb, müdafiə edərək alimlik dərəcəsi almaq mənə nəsib olmuşdur. Bu sahədə oxuculara təqdim etdiyim iki kitab və xeyli elmi metodiki məqalələrim müxtəlif qəzet və jurnallarda nəşr edilmişdir. “Varlıq” jurnalı və Azərbaycan ədəbiyyatı” (monoqrafiya -2009) “Cənubi Azərbaycan ədəbiyyarı müasir mərhələdə, yaxud “Varlıq” ədəbi məktəbinin nümayəndələri” adlı (dərs vəsaiti-2010) çap olunmuşdur. Kitabda “Varlıq” dərgisinin əməkdaşlarının gərgin və fədakar əməyi, elmi fəaliyyətləri və uğurları başda Cavad Heyət olmaqla böyük bir məktəb haqqında təhlillər aparılmışdır.

Cavad Heyət Allah-təalanın xalqımıza bəxş etdiyi unikal şəxsiyyətlərdən, türk-islam mədəniyyətinin XX əsrdəki ən görkəmli simalarından biridir. (Xudiev N, 2005 s. 43) Onun elmi irsi o qədər zəngin və çoxşaxəlidir ki, C.Heyətin ömrünü bir Universitet saymaq olar və əslində, onun həyat və fəaliyyətini öyrənmək də bir universitetin və akademiyanın işidir.

Cavad Heyət Türkiyə və Azərbaycan universitetləri və elmi mərkəzlərinin fəxri adları və diplomları ilə təltif olunmuşdur. Bu gün o, Azərbaycan Cərrahları Elmi Cəmiyyətinin fəxri üzvü (1989), Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun fəxri doktoru (1991), Bakı Dövlət Universitetinin fəxri doktoru (1992), Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin fəxri professoru (1993), Akademik Yusif Məmmədəliyev adına Naxçıvan Dövlət Universitetinin fəxri professoru (1993), Azərbaycan Dövlət Tibb Universitetinin fəxri doktoru (1994), Xəzər Universitetinin fəxri doktoru (1995), Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun fəxri professoru (1996), Azərbaycan Universitetinin fəxri professoru (1996), Azərbaycan Beynəlxalq Universitetinin fəxri professorudur (2002).

Cavad Heyət 1992-ci ildən Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin fəxri üzvüdür. O, Azərbaycan mədəniyyəti və elminin inkişafındakı xidmətlərinə, İran-Azərbaycan mədəni ədəbi əlaqələrinin möhkəmlənməsindəki səmərəli fəaliyyətinə görə 1991-ci ildə Azərbaycan Milli Yaradıcılıq Akademiyasının fəxri akademiki seçilmişdir.

Doktor C.Heyət həmçinin, Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin M.F.Axundzadə adına mükafatına (1991), Dədə Qorqud Assosiasiyasının Məmməd Araz mükafatına (1994), Türk Dil Qurumunun Ali Xidmət mükafatına (2004), Bilkənd Universitetinin (2004), Kanada Memarlıq İnstitutunun (2004), Qüzey Kanada Azərbaycan Mədəniyyəti Cəmiyyətinin fəxri fərmanlarına layiq görülmüşdür. Doktor Cavad Heyət 1998-ci ildən Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun Elmi Şurasının fəxri üzvü olmuşdur.

Görkəmli alim, həmçinin, İstanbul Universitetinin fəxri türkoloji doktoru, həmin Universitetin İstanbul tibb fakültəsinin tibb doktoru və Türk Dil Qurumunun fəxri üzvü olmuşdur. Onun çıxış və məruzələri mötəbər elmi simpoziumlarda səslənmiş, İngiltərə, Fransa, eləcə də Avropanın digər ölkələrinin ən nüfuzlu jurnallarında çoxlu sayda məqaləsi çap olunmuşdur. Ümumiyyətlə, Cavad Heyətin yaradıcılığını bir neçə qrupa bölmək olar:

1-ci qrupa onun tibbə aid dərsləkləri, müxtəlif xəstəliklərin müalicəsinə həsr edilmiş məqalələri daxildir. Bu əsərlərin nəşr edildiyi ölkələrin coğrafiyası da genişdir. Onların bir çoxu fars dilində, bir hissəsi fransızca, bəziləri ingilis dilində, həmçinin Azərbaycan dilində Bakıda, Tehranda, Parisdə, Londonda, Vyana-da, Amerika Birləşmiş Ştatlarında və başqa ölkələrdə nəşr olunmuşdur.

2-ci qrupa isə Cavad Heyətin mənəvi mədəniyyətin müxtəlif sahələrinə dair yazdığı əsərləri daxili etmək olar. Bildiyimiz kimi, məşhur cərrah tibb elmi ilə yanaşı türkologiya, fəlsəfə, islamşünaslıq elmləri sahəsində də ciddi elmi araşdırmaların və fundamental elmi əsərlərin müəllifi kimi tanınmışdır.

Cavad Heyətin Azərbaycanın ali məktəblərində professor-müəllim heyəti ilə görüşləri, tələbələr qarşısında maraqlı mühazirələri, xəstəxanalardakı uğurlu cərrahiyyə əməliyyatları böyük alimə geniş şöhrət qazandırmış, onu hər kəsə sevdirmişdir. Cavad Heyətin Bakı tələbələri qarşısında “Kitabı-Dədə Qorqud”un yaranma tarixi və s. mövzularda oxuduğu mühazirələr həm tarixi-filoloji, həm də linqvistik baxımdan xüsusi maraqa səbəb olmuşdur.

Cavad Heyətin ən böyük xidmətlərindən biri də “Varlıq” dərgisidir. İran İslam İnqilabının qələbəsindən sonra verilən nisbi dil azadlığından bəhrələnən alovlu vətənpərvər ziyalı dostları ilə birgə “Varlıq” dərgisinin nəşrinə başlamışdır. Nə az, nə çox düz 45 ildir ki, Azərbaycan türk dili, ədəbiyyatı, tarixi və folkloru bu jurnal vasitəsi ilə dünyanın hər tərəfinə yayılır. Onun vəfatından sonra davamçısı olan Məmməd Riza Heyət bu işi cox uğurla aparır. Doktor Cavad Heyət gözünün nurunu, zəkasının işığını, ömrünü, bu jurnalın səhifələrində şam kimi ərİtşimdir. O, bu jurnalın çapı ilə türk mənəvi birliyinə qapı açmış, həm də bir məktəb yaratmışdır.

Az vaxtda dərgi üç mühüm sahədə böyük uğur qazanmışdır: milli fikrin formalaşmasında, ədəbi dilin yayılmasında, o tay bu tay məsələsində dərgi öz sözünü deyə bilmişdir. “Varlıq” dərgisinin səhifələrində çap olunan silsilə məqalələr dilimizin tarixini və qrammatikasını, ədəbiyyat tariximizi, folklorumuzu əks etdirir. Həm də ana dilimizin nə qədər əzəmətli, zəngin, gözəl, musiqili bir dil olduğunu göstərir, ədəbi dilimizin aydınlığını və şəffaflığını nümayiş etdirir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, “Varlıq” dərgisi həm də qaranquş olub ardınca İranda ana dilində onlarla mətbu orqanının, qəzet, jurnalın çap olunmasına səbəb oldu, buna şərait yaratdı.

“Varlıq”ın daha bir böyük xidməti isə ondan ibarətdir ki, o, Şimali Azərbaycanın azadlıq mübarizəsini də öz səhifələrində müdafiə etmiş, erməni təcavüzünü pisləmişdir. “Varlıq” bu gün də öz mövqeyində qalır. Həm də bu jurnal xalqın varlığını, onun haqq səsini, mənəvi istəklərini ifadə edən, bu elin sevincinə, dərdinə şərik olan, mənəvi yaralarına məlhəm qoyan, ona keçmişini bu gününü anlayan, o tay bu tay arasında körpü salan sabahının yolunu göstərən nüfuzlu bir söz kürsüsüdür.

Doktor Cavad Heyət “İranda türk kulturunun durumu” adlı məqaləsində yazırdı: “...Bizim 26 ildən bəri çap etdiyimiz “Varlıq” dərgisi bu günədək müntəzəm olaraq yayılmaqdadır. İlk saylarının çapına başladığımız zaman ana dilimizdə yazıb-oxuyanların sayı yetərli deyildir. O, dövrdə ana dilimizdə qüsursuz yaza bilən yazarların sayı barmaqla göstə-

rilə biləcək vəziyyətdə idi. Bunlar da Türkiyədə və ya Şimali Azərbaycanda təhsil görmüş və ya özü müstəqil şəkildə öyrənmiş şəxslər idi. Biz “Varlıq”da ortağ türk dilini də göz önünə tutaraq Azərbaycan ədəbi dilində yazmağa başladığımız, ədəbi dil bizdə işləmədiyini üçün Azərbaycanda işlənən ədəbi dili qəbul etdik”.

Bu fikirlər ilk deyilişdə çox adi, çox sadə səslənə bilər. Amma gəlin, bir anlığa düşünək: xəyalımıza belə uzunömürlü bir dərgi gətirə bilərikmi? Əlbəttə, yox. Jurnallarımızın əksəriyyəti qısa ömür yaşamışdır. Mətbuat tariximizə nəzər salsaq buna əmin olarıq. Heç xaricdə nəşr olunan jurnallar da, bu ömrə çatmamışdır. 45 ildir “Varlıq” dərgisi hələ də nəşrini davandırmadan yoluna davam edir...

Cavad Heyət ömrünü-gününü, gözünün nurunu bu jurnalın səhifələrində şam kimi ərİdərək min bir zəhmətə, əziyyətə qatlaşaraq gözəl bir “övlad” böyütmüş, bu layiqli “övlad”ının üstündə əsim-əsim əsərək onu bütöv türk aləminə bəxş etmişdir. Cavad Heyətin bu sahədəki xidmətlərini H. Zərdabinin xidmətləri ilə müqayisə etsək görürük ki, Əkinçi”nin gördüyü işi bir əsr sonra bu gün “Varlıq” dərgisi davam etdirir. (Qulam, H. 1351, s.23) Digər tərəfdən, “Molla Nəsrəddin” jurnalının XX əsrin əvvəllərində bütün müsəlman aləmində yerinə yetirdiyi missiyanı əsrin axırlarında-mürəkkəb ictimai-siyasi şəraitdə müəyyən fərqli cəhətləri ilə “Varlıq” dərgisi yerinə yetirməyə müvəffəq olmuşdur.

Tam əminliklə demək olar ki, “Varlıq” dərgisi ilk sayından indiyədək öz mövqeyini dəyişməyərək böyük tarixi vəzifəni yerinə yetirmişdir və bu gün də yerinə yetirməkdədir. O, nəşrə başlaması ilə ətalət içində olan milli ictimai fikrə güclü təkan vermiş, milli mənəvi özünüdərkə milli oyanışa ciddi təsir göstərmişdir. “Varlıq” jurnalının İranda nəşr olunan o biri jurnallara nisbətən uzunömürlülüyü, təsir dairəsinin genişliyi, hər şeydən əvvəl onun ətrafında sıx birləşən kollektivinin yaradıcı əməyi ilə bağlıdır.

Cavad Heyət tarixçi, türkoloq və filoloqdur.

Doktor Cavad Heyətin elmi fəaliyyətini tək-cə “Varlıq” jurnalındakı fəaliyyəti ilə məhdudlaşdırmaq olmaz. O, eyni zamanda, tarixçi, türkoloq filoloqdur. Bu böyük insan ömrünün bir hissə-

sini Türk-Azərbaycan tarixinin, dil və ədəbiyyatının tədqiqinə həsr etmiş, elmi türkoloji araşdırmalarla məşğul olmuşdur.

Cavad Heyət Azərbaycan türk dili və ədəbiyyatı, tarixi və folklorunu didaktik bir metodla "Varlıq" dərgisi vasitəsi ilə yayımlayır. Bundan başqa, o, bu sahəyə dair 7 cildlik kitab tərtib etmiş, dostu və həmkarı mərhum doktor Həmid Nitqi ilə birgə İranda elmi türkologiyanın əsasını qoymuşdur.

Cavad Heyətin türkologiyaya aid kitablarını xüsusi qeyd etmək lazımdır: Azərbaycan dili və ədəbiyyatı ilə bağlı iki cilddən ibarət "Azərbaycan ədəbiyyat tarixinə baxış" (1980-1990), "Moğoyesət-ül-lüğəteyn" ("İki lüğətin müqayisəsi") (1984), "Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı" (1988), "Türklərin tarix və mədəniyyətinə bir baxış" (1988), "Türk dili və ləhcələrinin tarixi" (1986), "Ədəbiyyatşünaslıq" (1996), "İran türklərinin inkişaf tarixi" (fars dilində), "XX əsrdə Güney Azərbaycan türklərinin dil və ədəbiyyatı". Bu irihəcmli, monumental elmi əsərləri ilə o, İranda türkologiyanın təməlini qoymuş, bu sahədəki boşluğu doldura bilmişdir. Əldən-ələ gəzən bu kitabların hər biri ayrı-ayrılıqda Azərbaycan ədəbiyyatının, ana dilinin tədqiqinə, araşdırılmasına həsr olunan, böyük əhəmiyyət kəsb edən əsərlərdir.

"Moğoyesət-ül-lüğəteyn" – "İki lüğətin müqayisəsi" əsəri haqqında demək lazımdır ki, bu əsər müəllifin qırx illik gərgin axtarırlarının, çalışmalarının nəticəsidir. (Mənafi, M. 1997, s.2) Əsər Azərbaycan türkcəsinin fars dili ilə müqayisədə son dərəcə zəngin lüğət fonduna, söz ehtiyatına, məna tutumuna malik olduğunu göstərməklə İran mühitində dilimiz, milli mənsubiyyətimiz haqqında bu vaxta kimi formalaşan şovinist baxışları alt-üst etdi.

Doktor Cavad Heyət bu əsərdə konkret və tutarlı faktlar, arqumentlər əsasında göstərmişdir ki, Azərbaycan türkcəsi bəzilərinin təbirincə, təkcə folklor, şifahi dil faktı deyil, həm də çağdaş elmi, ədəbi, publisistik əsərlərə mənbə olan dil bazasıdır. Müəllif burada dilin inkişaf prosesində təfəkkür amilini, cəmiyyətin inkişaf meyillərini ön plana çəkərək azərbaycanlıların necə zəngin mənəvi sərvətə malik olduqlarını vurğulamışdır. Kitabda Güney Azərbaycan türkcəsinin tarixi təkamül prosesi-

nə uyğunlaşaraq ümumtürk dil ailəsinə daxil olduğunu göstərir. Məhz bu kitabın elmi nəticələrində dilimizin yeni ədəbi imkan, ifadə qabiliyyətinin başqa dillərlə müqayisədə üstünlüyü və zənginliyi faktı ilə əyani tanış ola bilərik. Əslində, Cavad Heyət bu əsəri ilə tarix boyu haqqı tapdalanan bir türkcəyə vətəndaşlıq pasportu vermişdir. Cavad Heyətin təbirincə desək: "Azərbaycan xalqı dünyanın ən igid, cömərd, çalışqan və anlayışlı xalqlarındandır. Tarixin faciəsi onu parçalamışdır. Türk (Azərbaycan) dili ən qaydalı dillərdən biridir, söz xüsusilə fellər baxımından çox zəngindir. ...Bəzən türkcə bir fellə elə bir fikir və anlayış bildirmək olur ki, fars dilində və başqa dillərdə onu ifadə etmək üçün bir cümlə və ya neçə cümlə tələb olunur".

Cavad Heyətin "Moğoyesət-ül-lüğəteyn" əsəri elmi dəyəri və aktuallığına, keyfiyyətinə və ədəbi məzmununa, işləmə üslubunun orijinallığına görə mədəni həyatımızda hadisə hesab oluna bilər. Belə əsər məhz öz xalqına, Ana dilinə, onun müdrik dahilərinə sonsuz məhəbbət nəticəsində yarana bilər. Bu kitab böyük Füzulinin söz, dil haqqını qoruyan müəllifin türkcəmizə xor baxan şovinist qələm sahiblərinə tutarlı cavabıdır.

Əsərin dəyəri bir də türkcəmizə müxtəlif münasibətlər formalaşdıran İran mühitində, özü də fars dilində çap olunmasındadır. Cavad Heyət burada təkcə həqiqəti göstərməklə kifayətlənməyib, həm də əyani misallarla, sübutlarla müxaliflərini elmi etirafa məcbur etmişdir. Bu mənada, Cavad Heyətin "Moğoyesət-ül-lüğəteyn" əsəri beş yüz il əvvəl yaşamış görkəmli özbək şairi Əmir Əlişir Nəvainin "Mühakimət ül-lüğəteyn" (İki lüğətin müakiməsi) adlı dahiyənə əsəri ilə müqayisə oluna bilər. Əlişir Nəvai zəmanəsinin dil problemlərindən bəhs edərkən elmi, ədəbi həqiqətləri Cığatay türkcəsi ilə fars dilinin müqayisəsində axtarmışsa, onun mənəvi varisi bu müstəviyə Azərbaycan türkcəsini çıxarmışdır.

Ədəbi mənbələrin işığında tarixi ekskurs edən tədqiqatçı ümumtürk coğrafi məkanını tam halda öyrənməyi vacib saymış, 1200-1400 yaşlı Orxan-Yenisey abidələrinin dilini tutarlı dil faktı kimi təhlilə cəlb etmişdir. Cavad Heyət dilin nüfuz dairəsini müəyyənləşdirərkən o

vaxtkı Sovetlər Birliyinin geniş məkanını, Şərqi Türkünstanı, İran və Balkanları xatırlamaqla, ümumiyyətlə, 28 türk ləhcəsindən xəbər vermişdir. Cavad Heyət bu əsərində türkcəmizin elmi-metodik və terminoloji cəhətdən açıqlanmasına xüsusi diqqət yetirmiş, bu sahədəki kölgəli məqamlara aydınlıq gətirməyə çalışmışdır. Dilimizin inkişaf mərhələlərində onun gələcək perspektivləri barədə vətəndaş sevgisi ilə söz açan müəllif, dilin quruluşunu müəyyənləşdirərkən qrammatik normaların və sintaksisin əhəmiyyətindən geniş bəhs etmişdir.

Dilə canlı orqanizm kimi daim inkişafda və dinamik yeniləşmədə baxan tədqiqatçı ümumtürk dil məkanında Azərbaycan türkcəsinin imkanlarını onun praktikliyi ilə şərtləndirmiş, “belə dil öz istifadə məkanını hər gün genişləndirə bilir ki, bu da dil üçün böyük xoşbəxtlikdir”, – qənaətinə gəlmişdir. Dildə tarixi yaddaşın izlərini araşdıran qocaman tədqiqatçı türkcəmizin ən sivil dil ailəsi məkanında yer aldığını tam qətiyyətlə söyləmişdir. Bu dilin lüğət fondunun zənginliyini yeni söz yaratma bacarığında, alınma sözləri doğma dilə uyğunlaşdırma bilməsində görən Cavad Heyət oxşar dillər arasında mübadiləni normal və vacib proses hesab etmişdir.

Dilimizin bugünkü zənginliyində ana-kök sözlərin bolluğu əsas götürülsə, digər səbəb onun daim söz qəbul edib inkişafa meyli olmasındadır. Maraqlıdır ki, biz bu müsbət meyli müqayisəyə cəlb olunmuş fars dilində görmürük.

Tədqiqatçı “Moğoyesət-ül-lüğəteyn” – “İki lüğətin müqayisəsi” əsərində 1650 türk sözünü göstərir ki, fars dilində onların qarşılığı yoxdur. Bu dildə yaranan konservatizm zaman-zaman ona zərbə vurmuş, lüğət fondunda ciddi çatışmamazlıqlar yaratmışdır. İndi qarşılığı olmayan 1650 türk sözü əvəzinə farslar ərəb və türk dillərindən seçilən sözlərdən istifadə edirlər. Bu qarşılıqlı müqayisələrə əsaslanan əsər Azərbaycan türkcəsinin üstünlüyünü sübut edir. Doktor Cavad Heyətin “Moğoyesət-ül-lüğəteyn” – “İki lüğət müqayisəsi” əsəri gələcəkdə dil tariximizi tədqiq edəcək, araşdıracaq gənc alimlərə elmi və mənəvi dəstək ola bilən çox zəngin və sanballı mənbədir.

Doktor Cavad Heyətin Azərbaycanda çap olunan “Türklərin tarix və mədəniyyətinə bir baxış”, “Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı”, “Azərbaycan ədəbiyyatına bir baxış” kitabları artıq tələbələrimizin, ziyalılarımızın maraqla oxuyub öyrəndikləri ən dəyərli mənbələrə çevirilmişdir. Bu gün həmin kitablar mənəvi həyatımızda yalnız elmi-metodik baxımdan deyil, həm də tarixi-əxlaqi və mənəvi cəhətdən mühüm rol oynayır, mənəviyyatda, elmdə keçid dövrünün problemlərini həll etməkdə bizə kömək göstərir.

Doktor Cavad Heyətin “Türk dili və ləhcələri tarixinə baxış” əsəri də öz məzmunu ilə çox seçilir, tədqiqat baxımından da olduqca maraqlı və əhəmiyyətli. Türk xalqlarının mənəvi birliyinə ünvanlanmış 460 səhifəlik bu kitab 2001-ci ildə Tehran şəhərində çap olunmuşdur. Kitab 4 fəsil, 3 bölmədən ibarətdir. Kitaba iki dünyaşöhrətli türkoloq-alim Həmid Nitqi və almaniyalı professor Qerhard Dofer ön söz yazmışdır.

Məlum olduğu kimi, uzun illər İranda Pəhləvi hakimiyyəti türkləri farslaşdırmaq kimi cəfəng siyasəti ilə Cənubi azərbaycanlıların milli-mənəvi inkişafına mane olmuş, onların dili, ədəbiyyatı, tarixi üzərinə kölgə salmaqla 45 milyondan artıq bir xalqı kölə vəziyyətində saxlamağa çalışmışdır. Yalnız İslam İnqilabından qələbəsindən sonra cəmiyyətdə müəyyən yumşalma hiss olunmuş, milli-ictimai fikrin, ədəbi-bədii təfəkkürün inkişafına az da olsa imkanlar yaranmış, özünü təsdiqin ifadəsinə xidmət edən onlarca kitab, dərgi, qəzet, yaddaş salnaməsi işıq üzü görmüşdür. Monarxiyanın devrilməsindən sonra həqiqətən, yüksəliş illəri başlamışdır. Doğma dildə oxumaq, yazmaq, eşitmək həsrəti nisbi də olsa sona çatmışdır. İran mühitində türk xalqlarının ədəbiyyatı, dil və tarixi dünya şöhrətli alimlər, o cümlədən, məşhur cərrah, dil və ədəbiyyat tədqiqatçısı Cavad Heyət kimi şəxsiyyətlər tərəfindən öyrənilməyə başlanmışdır. Görkəmli alimin “Türk dili və ləhcələrinin tarixinə baxış” adlı farsca yazdığı əsər də bu sıradandır.

“Türk dili və ləhcələrinin tarixinə baxış” əsərində Doktor Cavad Heyət dilimizin valehedici yaradıcılıq qabiliyyətini konkret faktlar, dəlillərlə göstərə bilmişdir. Bu əsər də aktualı-

ğına, elmi dəyərində, ictimai-mədəni məzmununa və orijinallığına görə dilçiliyimizdə, mədəni həyatımızda yeni bir hadisədir. Belə əsərlər yalnız Ana yurdumuza, Vətənimizə, xalqımıza, ulu millətimizə böyük sevgi nəticəsində yaranmışdır.

Kitabın birinci bölümündə türk dili tarixi və bu dildə danışan xalqların sayı, coğrafi ərazisi, etnik mənsubiyyətləri haqqında məlumat verilir. Qərbdə Balkan yarımadası və Egey dənizindən tutmuş, Şərqdə Çinə kimi geniş bir ərazidə türk dili ləhcələrində danışan xalqların Ural-Altay dil ailəsinə mənsubiyyəti baxımından araşdırmalar aparılır, bu yöndə mövcud olan tədqiqatlara münasibət bildirilir. Müəllif türk dilinin morfologiyasından bəhs edərəkən dünya dilləri bölgüsündə türk dilinin yaranma və inkişaf prosesini yeni əsaslarla təhlilə cəlb etmişdir.

Türk xalqlarının dili və ədəbiyyatı dünyanın ən qədim, zəngin söz, mədəniyyət sərətidir. Bu dilin yeddi min ildən artıq tarixi vardır. Əski zamanlardan başlayaraq özünəməxsus bədii keyfiyyətlərə malik olduğunu sübut edib orta əsrlərdə yaşayan Orta Asiya türkcəsi Qərbi türkcə, yəni Səlcuq türkcəsi ilə müştərək inkişafını davam etdirmişdir. Yeni türk dövrü isə XVI yüzillikdən başlayaraq bu günümüze qədər gəlib çıxmışdır. Müəllif, həmçinin türklərin yazılı ədəbiyyatının milli əlifbası ilə birgə meydana gəlməsindən söz açmış, saqu, qoşuq, mani, boy, dastan, ötüq, ağı və s. örnəklərin türk dili və ədəbiyyatının ilkin nümunələri olduğunu göstərmişdir.

Kitabın “Yeni türk dövrü” bölümündə Mərkəzi Güney cığatay dilinin özbəklər dövründən söz açan müəllif Əlişir Nəvainin XIV yüzillikdə parlaq nümunələr yaratdığından yazmış, “Şəcərəyi tərəkəmə”, “Tərəkəmə şəcərəsindən nümunələr”, “Çağdaş özbək nəsr”, “Xalq ədəbiyyatı” (Heyət C., s.65) kitabları barədə zəngin məlumat vermişdir. III fəslin II bölməsində “Qədim Oğuz”, “Orta Oğuz”, “Came ət-təvarix”in oğuzlar barəsində verdiyi məlumatı oxuculara çatdırmışdır.

Qədim Anadolu türkcəsi XIV-XV yüzilliklərdə, Anadolu türkcəsinin qrammatikası, Anadolu türkcəsi XVI-XIX əsrlərdə, Osmanlı nəzm və nəsr XIX-XX əsrlərdə, yeni Türkiyə

türkcəsinin özəllikləri, şeirliyyəti, eləcə də ləhcələri barədə doktor Cavad Heyətin ümumiləşdirmələri faktların zənginliyi, müqayisəli təhlil baxımından maraqlı doğurur. Bu fəslin Azəri türkcəsi bölümündə Azərbaycan ədəbi dilinin təşəkkülündə ümumxalq dilinin rolu, Azərbaycan ədəbi dilinin başlanğıc mərhələsi – “Kitabi-Dədə Qorqud”dan Həsənoğlu və Nəsir Bakuyiyə, XIII əsrdən XX əsrə – Qazi Bürhanəddin, Nəsimi, Xətayi kimi Azərbaycan dahilərindən Azərbaycan dilinin rəsmi dövlət dili statusu qazanmasına kimi inkişaf yolu nəzərdən keçirilmişdir.

Cənubi Azərbaycanda müasir nəsr nümunələri, ədəbi dilin funksional xüsusiyyətləri, barədə tutarlı misallar göstərməklə bu ləhcənin etnoqrafik məzmunu leksik məzmunla müvazi şərh edilir. Müəllif Şəhriyar, Səhənd, Məhəmmədli Fərzanə yaradıcılığından nümunələr gətirərək Cənubda ədəbi dilin inkişafının boy artımını göstərmiş və haqlı olaraq Quzey və Güney arasındakı mövcud dil fərqi tarixi kökdə deyil, onların düşükləri ictimai şəraitdə axtarmışdır.

“Türkmən türkcəsi” adlı hissədə müəllif Məxtimqulu Fəraği və türkmən dilinin özəllikləri haqqında maraqlı fikirlər irəli sürmüşdür. Türkmən şifahi xalq ədəbiyyatı ilə Azərbaycan, Türkiyə şifahi xalq ədəbiyyatını müqayisə etmiş, Azərbaycan və Türkiyə şifahi xalq ədəbiyyatının ortaq türk ədəbiyyatında özünəməxsus rol oynadığını xüsusi vurğulamışdır.

Kitabın növbəti fəslə “Müasir türk dili və ləhcələri” adlanır. Burada türk xalqlarının adı ilə yanaşı, Gerard Klozonun türk dili üzrə nəzəriyyəsinə, professor Fərhad Zeynalovun müasir türk dilinin bölgüləri haqqında qənaətlərinə geniş yer ayrılmışdır. Bu fəslin “Türkiyə türkcəsi”, yaxud “Osmanlı dili” bölümündə Balkan türkcəsi, Yuqoslaviya, Yunanıstan, Rumıniya, Bolqarıstan, Kipr, Suriya, Livan, eləcə də Krım-tatar türklərinin bugünkü durumu, ədəbi imkanları barədə geniş məlumat verilmişdir.

“Azərbaycan türkcəsi, yaxud İran türkcəsi” bölməsində bu sahədə aparılan tədqiqatların və tədqiqatçıların adı çəkilmiş, İranda türklər yaşayan bölgələrin ünvanı göstərilmişdir. Cavad Heyət, həmçinin ilk dəfə olaraq Güney Azərbaycandakı ləhcələrin elmi izahını vermiş

və Quzey Azərbaycan türkcəsinin bölümlərini coğrafi ərazilər üzrə şərh etmişdir. Cənubi Azərbaycan ləhcələrinin ərazi-inzibati bölgülər üzrə sırasına diqqət yetirək:

1. Mərkəzi ləhcə: Təbriz, Marağa.
2. Şimali ləhcə: Mərənd, Əhər.
3. Şimali-qərb ləhcəsi: Xoy, Maku.
4. Şimali-şərq ləhcəsi: Bekrabad, Bacrəvan.
5. Şərqi ləhcə: Ərdəbil, (Savalan), Xəlخال.
6. Qərbi ləhcə: Urmiya, Salmas.
7. Cənubi ləhcə: Sayınqala.
8. Cənub-şərq ləhcəsi: Zəncan.
9. Cənub-qərb ləhcəsi: Savecbulaq. (Heyət, C. 1989, s.43)

Bunlardan başqa, İranda Xorasan türkləri, qaşqay türkləri, əfşar türkləri, İran-türkmən türklərinin də ləhcələri qeyd olunmuşdur ki, bu da, öz növbəsində tədqiqatçının hadisə və faktlara geniş anlamda yanaşdığını göstərmişdir. Uzun müddət türkcə danışmaq yasaq hesab olunan bu ölkədə belə bir dəyərli tədqiqatın işıq üzü görməsi, fikrimizcə, mədəni inqilaba bərabərdir, böyük nailiyyətdir.

Bu bölümün ikinci hissəsində Cavad Heyət qırpaq türkcəsi haqqında dəyərli məlumat vermiş, Qazax, Qaraqalpaq, Qırğız, Nuqay və Altay türk ləhcələri barəsində geniş şərhlər verən müəllif, əslində farsdilli oxucuları türk dilinin bədii imkanları, zəngin lüğət fondu ilə tanış etməyi qarşıya məqsəd qoymuş və bizə elə gəlir ki, məqsədini tam şəkildə həyata keçirə bilmişdir. Doktor Cavad Heyət Azərbaycan türkcəsinin adı və mövqeyi barədə də dəyərli fikirlərin sahibidir. O, bir ictimai xadim kimi zaman-zaman İran ərazisində türk dili və onun mənşəyi haqqında formalaşdırılan şovinist baxışları tənqid edərək azərbaycanlıları tat, fars, pəhləvi adlandıranlara öz milli mövqeyini göstərmişdir.

Cavad Heyət bu türkcəni, həm də bir mədəniyyət faktı, milli dəyər vahidi kimi səciyyələndirmiş, əsil vətəndaş yanğısı ilə ən müxtəlif mənbələrdə qorunan Azərbaycan həqiqətlərini kitaba daxil etmiş, opponentlərini susdurmağa çalışmışdır. O, göstərmişdir ki, bu həqiqətlər ən mötəbər dünya ensiklopediyalarında öz əksini necə tapmışdır.

Ümumiyyətlə, bu dərədə nümunələrə diqqət yetirsək görərik ki, 1991-ci ildə İngiltərənin Vilyam Penton nəşriyyatında nəşr olun-

muş “Britanika” ensiklopediyasının 932-ci səhifəsində belə yazılır: “Sovet Azərbaycanı ilə İran Azərbaycanı bir-birinə bağlıdır və bu iki Azərbaycanın xalqı bir kökdən və bir soydandır. Yalnız fərqli siyasi rejimlərdə yaşayıblar...”. Təxminən bu və buna bənzər həqiqətlər 1962-ci ildə nəşr olunan “Amerika” ensiklopediyasında, 1971-ci ildə Nyu-Yorkda nəşr olunan “Amerika” ensiklopediyasının ikinci cildində, 1960 ildə nəşr olunan “Qrad Laqos” ensiklopediyasında, 1975-ci ildə Nyu-Yorkda nəşr olunan “İnternasional” ensiklopediyasında, 1966-cı ildə Almaniyada nəşr olunan “Brok Havsin” ensiklopediyasında öz əksini tapmışdır. Azərbaycanlıların haqlarının qorunduğu bu mənbələri tədqiqata cəlb edən Cavad Heyət əsl vətəndaşlıq işi görmüşdür.

Kitabın son bölümündə Xorasan və mərkəzi bölgələrdə yaşayan “Xələc”, “Əbiverd”, “Sonqur” və digər türk soyları haqqında elmi məlumat da böyük maraq doğurur. Doktor Cavad Heyət bu əsərində türk dilinin tarixini onu yaradan xalqın tarixi ilə əlaqəli şəkildə verməyə çalışmış və buna müvəffəq olmuşdur, türkologiyanın elmi-nəzəri prinsiplərini, ümumi inkişaf qanunlarının müasir mərhələdə vəzifələrini açıqlamışdır.

Doktor Cavad Heyət türksoylu xalqların mənəvi mədəniyyətini dərinlən öyrənmiş, xüsusilə də Azərbaycan dili, ədəbiyyatı, mədəniyyəti və tarixinin öyrənilməsinə böyük əmək sərf etmişdir. Alimin uzunmüddətli, həm də gərgin axtarışlarının nəticəsi olaraq yaranan “Türklərin tarix və mədəniyyətinə bir baxış” kitabı Azərbaycanda çap olunmuş, böyük əhəmiyyətə malik, qiymətli bir kitabdır.

NƏTİCƏ

Yekun olaraq deyə bilərəm ki, Türk dünyası bəşəriyyətə elmin və mədəniyyətin inkişafında xüsusi xidmətləri olan böyük şəxsiyyətlər bəxş etmişdir. Bu şəxsiyyətlərin fəaliyyət dairəsi yalnız bir xalqa, bir millətə məxsus olmayıb bütün insanlığı əhatə edir. Belə şəxsiyyətlərdən biri də məşhur cərrah, dünya şöhrətli alim, türkoloq, ədəbiyyatçı, tarixçi kimi tanınan doktor Cavad Heyətdir.

– Onun həyat səhifələrini vərəqlədikcə necə şərəfli bir ömür yaşadığının şahidi olu-

ruq. Elə bir ömür ki, gecə-gündüz dinclik bil-mədən müsəlləh əsgər kimi insanların fiziki sağlamlığı keşiyində dayanmış, cərrah bıçağı ilə milliyyətindən, irqindən asılı olmayaraq minlərlə insana şafa verdiyi kimi XX əsr covet türkologiyasından sonra dünya türkologiyasına XXI əsrin əvvəllərindən etibarən ikinci bir həyat bəxş etmişdir.

– Cavad Heyət elə bir ömür yaşamışdır ki, alim və ədib qələmi ilə milyonlarla insanın mənəvi sağlamlığı uğrunda çalışmış, onların qəlbinə sevinc, beyninə nur, zəkasına şəfəq

saçmışdır. O, elə bir ömür sürmüşdür ki, həmişə yüksək amallara xidmət etmiş, insanların bir-birinə yaxınlaşmasında, doğmalaşmasında mənəvi körpü rolunu oynamışdır.

– Doktor Cavad Heyətin Azərbaycanda çap olunan “Türklərin tarix və mədəniyyətinə bir baxış”, “Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı”, “Azərbaycan ədəbiyyatına bir baxış” kitabları artıq Azərbaycan elmi ictimaiyyətinin, alimlərimizin, tələbələrimizin, ziyalılarımızın maraqla oxuyub öyrəndikləri ən dəyərli mənbələrə çevirilmişdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Heyət, C. Azərbaycan ədəbiyyat tarixinə bir baxış (1-ci cild) Tehran, 1990 s.
2. Heyət, C. Azərbaycan ədəbiyyat tarixinə bir baxış (2-ci cild) Tehran, 1990.
3. Heyət, C. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Tehran, 1988.
4. Heyət, C. İki dilin müqayisəsi (fars dilindən tərcümə). Bakı, 1989, s.140.
5. Heyət, C. Müqayisətül-lüğətəyn (fars dilində). Tehran, 1984.
6. Heyət, C. Türklərin tarix və mədəniyyətinə bir baxış. Bakı, “Azərənəşr”, 1993, s.172.
7. İsmayılova, N. Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı müasir mərhələdə yaxud Varlıq ədəbi məktəbinin nümayəndələri. Bakı, “Elm təhsil”, 2010, s.286.
8. İsmayılova, N. “Varlıq” jurnalı və Azərbaycan ədəbiyyatı (1979-1995). Bakı, “Nurlan”, 2009, 146 s.
9. Qulam Hüseyn. Müasir mətbuat şəxsiyyətləri. Tehran, presegment, 1351, s.48.
10. Mənafı, M. Müqayisətül-lüğətəyn Cənubdan səslər. “Azərbaycan Müəllimi” qəzeti, 8 avqust 1997.
11. Xudiyev, N. Cavad Heyət möcüzəsi. Bakı, “Azərənəşr”, 2005, s.168.
12. Salamullah, C. Dostlar görüşü. Tehran, 1359, s.150.
13. Salnamə 1338-ci il. Tərtib edən Nadir dok. C. Heyət İranda cərrahlıq zirvəsini fəth etdi. Tehran, Gilan nəşr., 1338, s.12.

Rəyçi:

t.e.d. Eynulla Mədətli

Göndərilib: 09.07.2025

Qəbul edilib: 24.07.2025